

Л. Я. Колеснік (Київ)

УДК 811.161.2'28'366.52

**ФОРМАЛЬНІ МАРКЕРИ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ
ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕКСПРЕСИВНОЇ ОЦІНКИ
В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Оцінка – універсальна семантична категорія, що може бути виражена прикметниками, іменниками, дієсловами, прислівниками. Вона має своєрідний вияв у різних мовах, а для конкретних лінгвальних систем можна говорити про її трансформацію та специфіку реалізації [Кронгауз 2001: 276]. В українській мові одним із засобів передавання експресивної характеристики є формальні показники граматичного роду, причому в говірковому мовленні тенденції їх використання мають особливості. Цей аспект діалектної номінації потребує докладного аналізу.

У слов'янських мовах кореляцію категорій роду і статі дослідила Т. Архангельська [Архангельская 2014]. В українській літературній мові особливості формальних показників роду як оцінних засобів описала Т. Космеда [Комеда 2000].

Важливим аспектом оцінної номінації є й роль словотворчих засобів у її вираженні. Теоретичні аспекти варіювання діалектної лексики, зокрема й морфемної змінності слів, докладно проаналізував П. Гриценко [Гриценко 1990, 102 – 135].

Спостереження над іменниковим словотвором західнополіського говору представлено в монографії Г. Аркушина; у цій праці узагальнено погляди дослідників діалектного словотвору на походження та стилістичну роль суфіксальних словотворчих засобів, поширених в українських говірках [Аркушин 2004]. На стилістичну роль суфіксів у буковинських говірках звернув увагу К. Лук'янюк [Лук'янюк 1963]. Словозміні іменних частин мови в покутсько-буковинських говірках присвячено дисертацію Л. Гажук-Котик [Гажук-Котик 2009].

Особливості функціонування граматичних показників роду перебувають у полі зору діалектологів, які досліджують назви осіб в українських діалектах. Саме ця сфера якнайтісніше пов'язана з оцінною номінацією, адже, характеризуючи людину, її риси, звички й уподобання, мовці не лише номінують раціональну, дійсну якість об'єкта, а й виражають їхні ставлення, емоції, етичні настанови, світоглядні переконання. Категорія роду є одним із визначальних чинників вибору відповідних оцінних номінативних засобів. Серед аспектів цієї проблеми В. Леснова виокремила реалізацію опозиції „чоловік” : „жінка” в східнословобожанських говірках [Леснова 2004: 89 – 103]. У статті спираємося на положення сучасної теоретичної граматики щодо розуміння морфологічних категорій іменника [Вихованець 2004; Городенська 2017].

Мета розвідки: виявити тенденції вираження категорії граматичного роду та з'ясувати функції формальних маркерів граматичного роду як виразників різної експресії в номінації рис людини в покутсько-буковинських говірках.

Матеріалом дослідження стали записи авторки, здійснені впродовж 2009 – 2017 рр. у 94 н. пп. Буковини й Покуття та 6 суміжних гуцульських говірок за спеціальним питальником. З'ясувати співвідношення осіб різної статі та віку допомогли закладені в питальник диференційні семи роду та віку. Відповідно в говірках зафіксовано значну кількість оцінних іменників, у яких акцентовано на родовій належності об'єкта номінації.

Категорія роду іменника – несловозмінна самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з граем чоловічого, жіночого й середнього роду [Вихованець 2004: 85]. Формальними маркерами для оформлення трьох родів в українській мові є флексія й суфікс, адже відомо, що належність іменників до граматичного роду зумовлена їхніми морфологічними ознаками, типами суфіксального словотворення, а також синтаксичним зв'язком з іншими словами й семантикою [Білодід 1969: 50]. Категорія роду іменника пов'язана з категорією особи та номінативною категорією статі.

Окрему групу іменників становлять ті, які в тій самій формі можуть мати значення двох родів – чоловічого і жіночого, чоловічого і середнього, жіночого і середнього [Білодід 1969: 53], т. зв. іменники спільного роду, значення роду яких визначають у контексті. Крім того, формальні маркери граматичного роду можуть бути засобом вираження або увиразнення експресії, переважно негативної.

Належність до природної статі є базовою ознакою людини, пов'язаною зі стереотипними уявленнями про стать, поведінкові реакції чоловіка й жінки. Тому номінацію людини певної статі лексемами, у яких закладено граматичні ознаки іншого роду (прийом „переключення статі” [Космеда 2000: 254]), сприймаємо як вияв зневаги.

Загалом „з погляду культури протиставлення жіночої і чоловічої статі для людини важливіше від відмінностей щодо статі в інших істот і принципово відрізняється від них великою кількістю культурних асоціацій, шаблонів поведінки і сприйняття, пов'язаних зі статтю” [Кронгауз 2001: 275]. На вибір способу та засобів експресивної номінації, серед яких і переключення родових кодів, впливають типові стереотипні уявлення про „чоловічі” й „жіночі” риси. Відзначаємо різні конотації, пов'язані з номінацією однакових рис, які стосуються жінки й чоловіка, напр., непосидючість, жвавність в уявленні діалектоносіїв є позитивною рисою для чоловіків, оскільки виявляє працелюбність, дбайливість,

і негативною щодо жінок і дітей. „Жіночою” властивістю є надмірна вразливість, плаксивість, напр.: *на чоло¹в'іка не ўж¹вайут' / бо чоло¹в'іки де п¹лачут?* (Вр); *в'ін ко¹ли п¹лаче? / йо¹го т¹реба заст¹р'ілити а¹би в'ін п¹лакаў* (Яр). У деяких говірках значення 'плаксив' виражене номенами спільного роду: зневажл. *п¹лакса* (Пр, Рп), *н¹ун'а* (Грз, ДлЗ, Кп, Лк, Рх, Юж), *н¹ун'ка* (Лж) (пор. фраз. *розпус¹тити н¹ун'і* 'плакати' (Гр)), *т¹ут'а* (Нл). Риси, пов'язані з поганими звичками (пияцтвом, курінням), вважають неприйнятними для жінки, лише в кількох н. пп. поширені назви жінки, яка палить: *кур¹р'ачка* ' (Гр), *кур¹чиха* (К, Рш), *кур¹рага* (Яр). Попри те, що схильністю до пліткарства наділяють насамперед жінок, у покутсько-буковинських говірках фіксуємо чоловічі відповідники до номенів жіночого роду 'людина, яка розпускає плітки': *пл'от¹кар'ка* (*пл'ит¹карка*) (Брд, Вв, Кж, Км, Лк, НСт, Ркш, Сн, Тв, Тп) – *пл'от¹кар'* (*пл'от¹кар*, *пл'ит¹кар*) (Брд, Вв, К, Кж, Км, Лк, Ркш, СК, Тв, Чрш), *пл'от¹карниця* (Бн, Гр, К, Лж, СК) – *пл'от¹карник* (Гр, Мх), *пл'от¹карниця* (Бн), *посел'ужниця'а* (СтВ) – *посел'ужник* (СтВ), *спл'етн'іца* (*спл'отниця*) (Бз, Вр, Лв, Лн, Пр, Пд, Рх, Сн, Яр) – *спл'етн'ік* (*спл'ітник*, *спл'отник*) (Бз Вр, Лв, Пр, Пд, Рх, Яр), *пл'отниця* (Рш) – *пл'отник* (Рш), *перел'ношчица* (Пд) – *перел'ношчик* (Пг, Пд), *пал'ужниця'а* (Гн) – *пал'ужник* (Гн), *брел'хунка* (БП, Дв, Тп, Чрш), *брел'хун'а* (Вл) – *брел'хун* (Вр, Врн, Дв, Мш, Чрш). Номені спільного роду *пл'отка* (Гн, Зб, Лк, Пг, Пдв, Пп, Рдн), *л'онаўка* (Рх), вторинний номен *мійка* (Пг) (*мійка* 'ганчірка для миття посуду', перен. 'пліткарка' [СБГ: 288]), граматично оформлені як назви жіночого роду, вживають і щодо чоловіка.

Прийом переключення статі, тобто номінацію осіб чоловічої статі номенами, оформленими за типом жіночого роду, використовують з метою вираження експресивної, переважно негативної, оцінки: *ба¹з'іка* 'балакучий чоловік' (Пд, Прт), *на¹хаба* 'зухвалий, безцеремонний чоловік' (БП, Крт, Лн, МК), *не¹роба* 'лінивий чоловік' (Гр, Ркш, Рш), 'недотепа, невмілий чоловік' (Гр, Рш), *нез¹раба* (*нез¹раба*) 'неповороткий чоловік' (Лн, Пдв), 'непомірно повний чоловік' (Бз), *нечу¹паїда* (*нечу¹панда*) 'нечесаний чоловік' (Рп), *нечу¹пара* 'тс.' (Дж, Пш), *н'ама* 'повільний, марудний чоловік' (Км), 'буркутун' (Рх), 'вибагливий чоловік' (Км), *н'амл'а* 'лінивий чоловік' (Грз), *н'ура* 'замкнутий мовчазний чоловік' (Рх), *ро¹з':ава* 'неуважний чоловік' (Грз), *м'н'амл'а* 'бридливий чоловік' (Пр), 'повільний марудний чоловік' (Вр): *та¹ке ўже / поки вимацайе / поки з¹робит' / така м'н'амл'а* (Вр). Іноді чоловіків негативно характеризують, називаючи лексемами, оформленими за типом середнього роду: *н'амкало* 'повільний чоловік' (Рх).

Типовим різновидом прийому переключення статі коду є номінація чоловіка лексемами спільного роду, які оформлені за типом жіночого роду, де формальним родовим маркером є закінчення **-а**. Уживання їх стосовно чоловіків посилює негативну оцінку, виражену лексичним

значенням: лайл. ¹курва 'безпутний чоловік' (Пг, Тп); надає стилістичного відтінку лексемам з позитивним значенням: жарт. ¹душечка 'занадто ласкавий чоловік' (БП), жарт. ¹пай'ка 'пестун' (БП), зневажл. *мн* ¹а'кушка 'плаксіє' (Тп).

Серед іменників спільного роду переважають віддієслівні утворення: *нишпорка* 'енергійна людина' (Вр) ← *нишпорити*; *прис'ятайа* 'причеплива людина' (Вв, Ср), 'зять-приймак' (Мм, Прт) ← *проставати*; *об'суда* 'людина, яка засуджує інших' (Гн, Гр, Грз, Дв, Км, Крт, Ксц, Рдн, Рс, Пг, Пп, Стц, Тв), *о'суда* 'т.с.' (Вв, Лж, Рх) ← *обсужати* 'засуджувати'; *п'ід'лиза* 'услеслива підла людина' (ДлЗ, Лв, Лж, МК, Рд, Рп, Стц, Шп) ← *підлізуватися*; *надо'йіда* 'набридлива людина' (Крт), *наб'рида* 'тс.' (Крт) ← *надоїдати* 'набридати'; *міндра* 'занадто чепурна людина' (Лн, Рд) ← *міндритиси* 'чепуритися, наряджатися' [СБГ: 288]; *л'опа* 'занадто балакуча людина' (Лн, Нл, Рх), *л'опало* 'т.с.' (Рп), *л'анка* 'тс.' // *л'анка / шо не по'думаў л'аннуў таї ўс'о* (Бз) ← *льопати, лянати* зневажл. 'багато говорити'; *рева* 'плакса' (Грз) ← *рєвати* згруб. 'плакати' [СБГ: 452]; *вер'да* 'вередлива дитина' (Пг) ← *вередувати*; *йабєда* 'наклепник (-ниця)' (БП, Рд) ← *ябєдничати* 'доносити'. Деякі назви є наслідком згортання словосполучень: *рост'ратб'іда* 'занадто щедра людина' (Ксц), *роз'даїб'іда* 'тс.' (Юж) ← *розтрачати бідү, роздавати бідү* образно 'бездумно роздавати'.

Серед відприкметникових та віддієприкметникових похідних зафіксовано такі номени: *розх'л'оба* 'нестримана людина' (Лв), 'марнотратна людина' (Лв), *розх'л'опиша* 'нерішуча людина' (Лв) ← *розхльобаний* 'незібраний, неухажливий'; *ростел'єпа* 'неповоротка людина' (Кл, Крт) ← *ростелєпаний* 'неповороткий' (Рз), згруб. 'розкуйовджений, розхристаний' [СБГ: 464]; *об'жора* (*об'жєра*, *о'б'жєра*) 'ненажерлива людина' (Бн, БП, Брд, Вр, Грз, К, Лн, Лв, Лж, Лк, Пр, Пд, Рд, Рх, Рш, Яр) ← *обжєрливий* (Км, Рз); *нена'жєра* 'тс.' (Бз, БП, Вл, Вв, Гр, Дв, Ксц, Мш, Ркш, Ср, СтЖ, Тв) ← *ненажєрливий*, перен. 'жадібна людина' (Вв, Дв, Лк); *про'жєра* (Збр) ← *прожєрливий*; *нена'йіда* 'ненажєра' (Мх), *нена'йіжа* 'жадібна людина' (Врн) ← *ненаїдливий*; *пер'єпуда* 'боягузлива людина' (Гр, Пр), 'непутяща людина' (Зб) ← *перепуджений* 'переляканий' [СБГ: 403]; *нех'л'уїа* 'неохайна, нечесана, неприємна людина' (Вл, Вр, Лв, Ркш, Рх, Рш, Тп, Яр), 'недбайлива людина' (БП, Зб, Тп) [СБГ: 333] ← *нехлюїний* 'неохайний'; *нихара'пуга* 'неохайна людина' (Дх) ← *нехарапугний* 'брудний, неохайний' [СБГ: 332]; *не'р'аха* 'неохайна, нечесана, неприємна людина' (Бз, Вл, Гр, Крт, Лв, Мш, Нл, Пг, Пр), 'миршава слабосильна людина' (Кп, СК); *не'хара* 'нечепура' (Лв), *не'хар'а* 'тс.' (Лн); *ха'р'она* 'тс.' (Лн) ← *харний* 'чистий, охайний' [СБГ: 610]; *нечу'пара* 'нечеса' (Дж, Пш), *нечу'паїда* (*нечу'панда*) 'тс.' (Рп) ← *нечепурний* 'неохайний'; *на'хаба* 'нахабна, зухвала, безцеремонна людина' (БП, Лн) ← *нахабний*; *про'нира* 'проноза, спритна, хитра людина' (Бз) ← *пронірливий*; *в'ід'л'уда* 'мовчазна людина' (Вр, Кж, Пг, Рд) ← *в'ідл'удний* (Рз); *баїда* 'недотєпа невміла людина' (Гр) ←

байдужий, пор. літ. *байда* 'безтурботна, гуляща людина, гульвіса' [СУМ I: 89]; *пас¹куда* 'людина з важким характером' (К, Лн) ← *паскудний*; *мер¹за* 'гидка людина' (Бн, Гн) ← *мерзєнний* 'дуже поганий, гидкий, неприємний'; *ноган* 'підступна людина' (Гн, Гр, СтЖ), 'жорстока людина' (СтЖ) ← *погані* 'дуже злий, сердитий чоловік' (Бн, СтЖ).

У деяких випадках важко визначити похідність лексеми: *фир¹лога* 'нешаслива людина' (Бн), знев., згруб. 'пройдисвіт, ледацюга' [СБГ: 589]; *мула* 'нудний, набридливий, докучливий' (Лв), 'сумний' (СтЖ); *залуда* 'забудько' (Км); *зноба* 'нудна людина' (Пд); *п¹лауша* 'нестримана людина' (СтВ); *за¹реба* 'висока людина' (Ксц).

Спостерігаємо вживання номенів спільного роду для вираження низки різноманітних, переважно негативних рис: *зануда* 'нудний, набридливий' (Лв, Лк, Мш, Рд, Ркш) // *зануда* – *це л'юдина / йака шу¹кайе гуза* (Ркш), 'нерішуча людина' (Мш), 'плаксива людина' (Пд), 'сумна людина' (Ркш), 'людина з поганим характером' (Мш), 'миршава, слабосильна людина' (Мш); *баламута* 'некультурна людина' (Км), 'гугнява людина' (Сн), пор. *баламути бес'іду* 'багато говорити' (СтВ); *шаланута* 'неповоротка опецькувата людина' (БП), 'неуважна людина' (Кп), 'неохайна людина' (БП). Водночас деякі лексеми спільного роду, зокрема літ. *л'юша* (Бз, Дж, Пд, Пр, Яр), *зайка* (Грз, Пш, Пд, Ср), *б'ідолаха* 'нешаслива людина' (Тв) не мають негативної конотації.

„Дедалі більше проникнення категорії роду до семантичної сфери викликає посилення ролі додаткових змісторозрізнявальних засобів, зокрема словотворчих суфіксів” [Вихованець 2004: 88]. Типовими засобами творення іменників спільного роду в покутсько-буковинських говірках є суфікси, що поєднуються з твірними основами дієслів і прикметників. Віддієслівні словотвірні типи утворено за допомогою суфіксів:

-**ак-(а), -йак-(а)**: *гул'ака* 'гульвіса' (Кп, Шпт), *робака* 'працьовита людина' (Гр); ці суфікси підтримують продуктивний тип творення назви осіб-носіїв негативної озаки чи осіб за видом заняття [Аркушин 2004: 46 – 47];

-**аг-(а)**: *доход'ага* 'слабосильна людина' (Вл, Зб, Крт, Мш, Шпт), *скр'ага* 'скупа людина' (Вр, Пд, Пр). Лексемам з позитивним лексичним значенням суфікс надає відтінку фамільярності: *труд'ага* 'вміла працьовита людина' (БП, Гн, МК, Мш, Нл, Юж), *робот'ага* (*робок'ага*) 'працьовита людина' (Гр, ДлЗ, Лн, Прт, Сл, Юж), *добр'ага* 'слухняний, який не суперечить нікому' (Бз, ДлЗ, Пп, Прт, Рс, Шпт). Цей афікс поєднується з основами дієслів і прикметників;

-**уг-(а) / -'уг-(а)** – утворює малопродуктивний віддієслівний словотвірний тип, за яким постають згрубіло-зневажливі назви осіб [Аркушин 2004: 205 – 206]: *вал'уга* 'ледар(ка)' (Гн, СтВ), 'людина-швендя' (СтЖ) // *вал'уга / бо в'ін¹ходи вал'айеси* (СтЖ); *халуга* (*галуга*) 'хабарник' (Дв, СК), 'жадібна людина' (Пд, Рх) ← *ханати* 'брати хабарі'; *бан'дуга* 'розбійник' (БП, СтЖ), 'бешкетник' (Лж),

’волоцюга, бездомник’ (Нл), *волоц’уга* ’людина-швендя’ (Вл, Км, Рж), *пийд’н’уга* ’п’яниця’ (БП, Вв, НСт, Ркш, Ср, СтЖ, Яб), *п’ийд’ц’уга* (*пийд’ц’уга*) ’тс.’ (Лж, Км, Прт, СК, СтВ), а також непродуктивний відад’єктивний тип творення назв осіб з відтінком збільшеності та презирства [Аркушин 2004: 316]: *лайдац’уга* ’неповоротлива людина’ (НСт), *ледац’уга* ’лінива людина’ (Грз, Пр), ’швендя’ (Пр), *л’їн’уга* ’ледар(ка)’ (СтВ), *дран’т’уга* ’неохайна людина у ставленні до свого одягу’ (Крт, Прт, Яб), *наха’л’уга* ’нахабна лдина’ (Грз, Дв, КрчГ, Рх), *зло’д’уга* ’злодій’ (Км, Мх, Прт).

Суфікси, представлені нижче, оформлюють відад’єктивні похідні й утворюють непродуктивні або малопродуктивні словотвірні типи:

-он’-(а): *ти’хон’а* (*т’їхон’а*) ’буркутун(ка)’ (Кп, СК, Яб, Яр), ’скромна, стримана людина’ (БП, Брд). Цей формант кваліфікують як уніфікс іронічної оцінки [див.: Аркушин 2004: 311];

-от’-(а): *н’їмота* ’німа людина’ (Лв), ’глухоніма людина’ (СК), *сво’лота* ’нечемний, некультурний’ (Рх), *гни’лота* ’лінивий’ (Ркш), *п’їд’лота* ’підступна людина’ (Гр), *гид’лота* ’неохайна людина’ (БП, Гр), *наг’лота* (Шпт), *ску’лота* (Прт). Цим суфіксом утворено назви осіб переважно з негативним відтінком;

-ох’-(а): *смер’д’оха* ’недбайлива неохайна людина’ (БП), ’сонько’ (сп) (СтЖ), *про’їдоха* ’швендя’ (Сн), *вити’воха* ’п’яниця’ (БП), *л’їн’оха* ’неохайна людина’ (Мх), *розти’р’оха* ’слабохарактерна людина’ (Зб), *ззд’р’оха* ’зздрисна людина’ (Ркш). Суфікс **-ох’-(а)** виражає зневагу, навіть якщо твірною основою є лексема, що виражає позитивну якість: *чис’т’оха* (*ч’їс’т’оха*) ’охайна людина’ (Вл, Зл, Кп, Лн, Пг, Рд, Рх, СтЖ, СК, Тв, Тп, Ус), ’занадто чепурна людина’ (Пг), ’бридлива людина’ (ДлЗ). Стосовно чоловіків ця лексема має негативну конотацію, оскільки схильність до чепурування вважають жіночою рисою., пор. знев. лексему *бавско’витиї* ’чепурун’, букв. ’той, який має жіночі риси характеру’. Для порівняння у східнослов’янських говірках сема ’чепурун’ не має репрезентантів у 21 н. п. [Леснова 2004: 33]. Щодо жінки, то такого різкого засудження навпаки зазнає неохайність у зовнішньому вигляді та веденні домашнього господарства;

-ул’-(а) / -ул’-(а): згруб. *шмар’кула* ’підліток’ (Зб), *бам’була* ’мовчазна людина’ (Крт), *боц’ул’а* ’повнолиця людина’ (Лж) *гр’аз’нул’а* ’неохайна людина’ (Пр), *сл’їнул’а* ’сліпа людина’ (Рз);

-ур’-(а): *зamal’зура* ’неохайна людина’ (Бз, БП), *чел’пура* ’занадто чепурна людина’ (Бз), *зал’пура* ’непривітна людина’ (Чрт). Учені відносять утворення з цим суфіксом до специфічних українських моделей [Аркушин 2004: 318].

Відзначено, що „відтінок грубості, презирства особливо виразний у тих випадках, коли суфікси, не змінюючи основного лексичного значення слова, змінюють його граматичний рід” [Лук’янюк 1963: 98 – 99]. Загалом для діалектної мови закономірним є поєднання основи з різноманітними суфіксами для вираження того самого значення,

а „інтенсивність трансформацій зростає пропорційно силі емоційно-оцінних конотацій деривата” [Гриценко 1990: 105]. Лексеми на позначення рис людини мають потенційно високу силу таких конотацій.

Як оцінні назви рис вдачі людини вживають абстрактні іменники у формі жіночого роду: *н'іміз'на* 'замкнута небалакуча людина' (Гр), *сакра'мен'іа* 'вередлива дитина' (Рх) пор. *сакраменський*, лайл. 'заклятий', 'ненажерливий' [СБГ: 474].

Оцінні іменники у формі спільного роду іноді є варіантами іменників у формі чоловічого роду: *л'і'вак* 'чоловік-лівша' (Б, Бл, Бн, БП, Брд, Вв, Дб, Зб, Зл, ЗГ, К, Км, Кп, Кст, Ктл, Лш, Лн, Лв, Лж, Лк, МК, Мм, Мх, Мш, Нп, НСт, Пш, Пг, Пд, Рдн, Рш, Рп, Рх, Сн, СтЖ, СтВ, СК, Тв, Ус, Чрп) – *л'і'вака* 'тс.' (Врн, Нл); *лапай'дух* 'байдужий чоловік' (Км) – *лапай'духа* 'тс.' (Км); *тран'жир* 'марнотрат' (БП, Пд) – *тран'жира* 'тс.' (Пп, СтЖ); *бала'мут* 'балакучий чоловік, базіка' (Лж) – *бала'мута* 'тс.' (СтВ); *мо'цак* 'міцний сильний чоловік' (Лж) – *мо'цака* 'тс.' (Кж); *итра'мак* 'чепурун, франт' (Бл, Вв) – *итра'мака* 'тс.' (СтВ); *лаї'дак* 'ледар' (Лж) – *лаї'дака* 'тс.' (ЗГ, Яр); *гни'л'ак* 'зневажл. ледар' (Рш) – *гни'л'ака* 'тс.' (Врн, Лн, Рш); *шала'пунт* 'обірванець' (Лж) – *шала'пунта* 'тс.' (БП), 'жінка-швендя' (Крт).

Для підкреслення негативного ставлення до деяких рис характеру жінок уживають іменники у формі чоловічого роду, хоча таке явище менш поширене [Космеда 2000: 254]. У досліджуваних говірках фіксуємо такі лексеми чоловічого роду для номінації жінки (за наявності відповідної форми жіночого роду): *верт'л'ух* 'пронирлива жінка' (СтЖ), *хит'рун* 'підлесниця' (Бз), *злоу'мисник* 'підступна жінка' (Рш), *бан'д'іт* 'бешкетниця' (Рш), *ур'вител* 'бешкетниця' (Лн), *переношчик* 'пліткарка' (Пг, Пд), 'донощиця' (БП, Бз, Дв), *прос'так* 'нерозумна жінка' (Бн), *моу'чак* 'мовчунка' (Рх) *моу'чун* 'тс.' (Ркш), *л'і'н'ух* 'недбайлива жінка' (Бн), *шибеник* 'непосидлива дівчинка' (Бз), *швай'тун* 'тс.' (Мш), *шут'кун* 'жартівниця' (Бз), *л'і'вак* 'лівша-жінка' (Брд, Дб, Рдн, Чрп), *л'ухман* 'глуха жінка' (Бн, Зб, Мш), *н'і'мак* 'мовчунка' (Бн), *коман'д'ір* (*коман'д'ор*) 'жінка, яка любить керувати іншими' (Бз, Вр, Врн, К, Лж, Пд, Пр, Ркш, СтЖ, Тв, Яр), *лу'так* 'сердита уперта жінка' (Бн), *ки'л'ух* 'неповоротка жінка' (Крт), *бахур'чук* 'бешкетниця' (Пп), *з'вал'ок* 'ледарка' (Тп), *спл'ух* (*спй'ух*) жінка, яка багато спить, соня' (Вв, Вр, Вл, Гр, Дв, К, Км, Кж, Лв, Лж, Лк, Нл, Пг, Пд, Пп, Рш, Ркш, Рх, СК, Сн, СтВ, Тп, Яр) (лише в кількох говірках фіксуємо цю лексему у формі жіночого роду – *спл'уха* (*спй'уха*) (Км, Тп), *спл'ушка* (Пг, Сн).

Лексемами спільного роду (чоловічого або середнього, жіночого або середнього) можуть бути деякі іменники на -о, що виражають негативні якості особи [Білодід 1969: 55]: літ. *ле'дашчо* 'лінива людина' (Бз, Нл, Пд); -ил-(о) / -і'іл-(о) / -їл-(о): *стра'шило* 'зла людина' (СтВ), *бур'мило* 'здоровило' (Ол), *ду'рило* 'дурень' (Пд), *бусур'мило* 'непривітна людина' (Ркш), *хвас'тило* 'хвалько' (Крт), *ха'мило* 'неотеса' (БП),

гро¹мило 'велика повна людина' (Грз), *здоро¹вило* 'тс.' (Грз), *теремко¹т'іло* 'занадто балакуча людина' (Юж), *нед¹байло* 'недбайлива людина' (Кж); -л-(о): *тр'іп¹ло* 'балакуча людина' (Рдн), *хам¹ло* 'лихослівна, зла людина' (БП), 'нестримана людина' (БП, Крт), *брех¹ло* 'брехун' (Пд, Пр, Рдн), *л'опало* 'пліткар/ка' (Рп), *л¹муркало* 'буркотун(ка)' (Пд), *л¹шаўкало* 'беззуба людина' (Рх), *брех¹ло* (Рдн), *зап'євало* 'весела людина' (Бз), *л¹з'обало* 'насмішник' (Пд) (пор. *л¹уби* *л¹з'обнути* 'вразити словом' (Пд)), *шп¹отало* 'клишава людина' (Грз), *торохко¹тало* 'занадто балакуча людина' (Юж); -к-(о) / -'к-(о) / -'к-(о): *нед¹байко* 'недбайлива людина' (Лк, Сн), *хваст¹ко* 'хвалько' (Пд), *хвал¹ко* (*фал¹ко*) 'тс.' (Бз, БП, Вр, Вл, Вв, Грз, К, Кж, Мш, Пр, Пг, Рш, Рд, Рдн, Ркш, Рх, СК, Яр), 'вискочка' (Дв, Мш, Нл), 'людина, яка не виконує обіцянок' (Лж, СК), 'самовпевнена людина' (Рш), *за¹буд'ко* (*забуд¹ко*) 'людина, яка постійно все забуває' (Бз, Брд, Вр, Грз, Кж, Км, Ксц, Лв, Лж, Лк, Пг, Пд, Пр, Рш, Ркш, Тп, Яр), 'недогадлива людина' (Брд), *см'іш¹ко* 'весела людина' (Нл, Пр, СтВ), *усм'іш¹ко* 'тс.' (Ркш), *пос¹м'ішко* 'тс.' (Врн, Лк), -ис⁽⁹⁾к-(о) (утворює високопродуктивний тип назв осіб із відтінком згрубілості та зневаги, зрідка збільшеності [Аркушин, 120]): *замн'а¹товиско* 'повільна людина' (Лн). Такі лексеми вживані переважно щодо чоловіків, але стосовно жінки виражають найбільший ступінь зневаги.

Попри використання прийому переключення статі родових кодів як засобу експресивної номінації та вживання номенів спільного роду зі спеціальним стилістичним ефектом, у мовленні діалектоносіїв помітне прагнення до номінації чоловіків і жінок лексемами, оформленими формальними показниками відповідного роду, напр., у деяких говірках для номінації жінки з фізичними вадами вживають лексему *ка¹л'і(ч)ка* (Пг), а щодо чоловіка – номен *інвал¹ід* (*інвал¹ід*) (Др, ЗГ, Лн, Лш, Ош, Пш, Сл, Сн, СтЖ, Тп), хоча обидві назви можуть стосуватися людини безвідносно до статі. Фіксуємо відповідники чоловічого роду до лексем подвійного роду: *пйа¹нищ'а* (поширена в більшості говірок) – *пйа¹нец* 'п'яниця-чоловік' (Сн), *л¹биўц'а* 'вбивця, розбійник' (Вв) – *л¹б'іііц* 'розбійник' (Лв, Пг), *п'ід¹лиза* (*п'ід¹ли^еза*) 'нещира улеслива людина' (Пп, Рд, Рп) – *п'ід¹лизач* 'нещирий чоловік' (Брд, Мм, Пп, СтВ, Тп), *нех¹л'уйа* 'нечепура' (Вр, Лв, Ркш, Рх, Тп) – *нех¹л'уй* 'нечепурний чоловік' (Нл, Рш), *нех¹л'уйник* 'тс.' (НСт), *л¹муда* 'замкнута небалакуча людина' (Км) – *му¹дак* 'нерішучий маломовний чоловік' (Рх). І натомість від іменників чоловічого роду або спільного (чоловічого й середнього) творять відповідні форми жіночого роду: *ду¹рак* 'нерозумний чоловік, дурень' (Нп, СтВ) – *ду¹рачка* 'нерозумна жінка' (СтВ), *л¹бакер* 'розпусний чоловік, гульвіса' – *ба¹керка* 'розпусниця' (Гр), *нед¹байко* 'недбайливець' (Сн) – *нед¹байка* 'ледарка, недбайлива жінка' (Сн), *за¹буд'ко* 'забудькуватий чоловік' (Бз, Брд, Вр, Кж, Лв, Лж, Лк, Пг, Пд, Пр, Рш, Ркш, Тп, Яр) – *за¹буд'ка* 'забудькувата жінка' (Вв, Лв, Мх).

Категорія роду, яка не є такою суттєвою для назв неістот, набуває іншої якості, якщо назви предметів уживають у переносному

персоніфікованому значенні. Помічаємо тенденцію до творення родових форм і від вторинних номенів спільного роду: *ш¹вайка* 'непосида, жвава енергійна людина' (Мш, Пд, Рп) – *швай¹тун* 'непосидючий хлопчик' (Мш), *швай¹тунка* 'непосидюча дівчинка, жінка' (Мш); *по¹мійниц¹'а* 'посудина для зливання води на кухні', 'неохайна жінка' [СБГ: 444], перен., 'розпусниця' (Гр) – *по¹мійник* 'звідник, розпусник' (Гр), хоча лексеми *помійник* у предметному значенні немає; *ш¹ибеник* 'бешкетник' (Бз, Вр, ДлЗ, Лж, Лк) – *ш¹ибениця* 'бешкетниця' (Бз, ДлЗ). Попри деяку штучність таких назв, вони функціонують у діалектній мові й виконують і номінативну, і експресивну функцію.

Отже, формальні показники граматичного роду в діалектній мові є засобами вираження експресивної, переважно негативної оцінки. Дослідження дало змогу встановити основні тенденції вираження категорії роду в говірках на матеріалі тематичної групи „Людина”: переключення коду граматичного роду, вираження негативної оцінки використанням іменників спільного роду, намагання творити нові слова для більш точної номінації осіб за статтю. Експресивне оцінне значення таких слів увиразнюється в контексті, а в усному мовленні супроводжується відповідною інтонацією, що посилює роль записаних діалектних текстів.

Загалом наші спостереження перегукуються з висновками, зробленими на матеріалі інших українських говірок, зокрема східнословобожанських, де номени спільного роду функціонують як дублети або марковані відповідники до основних лексем.

Перспектива подальших досліджень полягає в установленні походження, мотивації та місця цих слів у лексикологічній системі покутсько-буковинських говірок.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень

Б – Баламутівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Бз** – Бузовиця, Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Бл** – Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Бн** – Банилів, Вижницького р-ну Чернівецької обл., **Бп** – Банилів-Підгірний Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., **Брд** – Брідок Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Вв** – Вовчинець Вижницького р-ну Чернівецької обл., **Вл** – Владична Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Вр** – Вартиківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Врн** – Вороновиця Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Гн** – Ганьківці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Гр** – Горбівці Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Грз** – Грозинці Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Дб** – Добринівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Дв** – Давидівка Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., **Дж** – Джурів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **ДлЗ** – Долішне Залуччя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Др** – Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Дх** – Дихтинець Путильського р-ну Чернівецької обл., **Зб** – Заболотів Снятинського р-ну

Івано-Франківської обл., **Збр** – Зібранівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **ЗГ** – Зелений Гай Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Зл** – Зелена Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **К** – Кам'яна Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., **Кж** – Княже Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Кл** – Кліводин Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Км** – Кам'янка Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Кп** – Каплівка Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Крт** – Коритне Вижицького р-ну Чернівецької обл., **КрчГ** – Карапчів Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Кст** – Кострижівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Ксц** – Костинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Ктл** – Котелеве Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Лв** – Лівинці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Лж** – Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Лк** – Луковиця Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Лн** – Ленківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Лш** – Лашківка Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **МК** – Малий Кучурів Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Мм** – Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Мх** – Михайлівка Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Мш** – Мошанець Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Нл** – Нелипівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Нп** – Неполоківці, Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **НСт** – Нижні Станівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Ол** – Олешків Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Ош** – Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Пг** – Погорилівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Пд** – Подвірне Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Пдв** – Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Пп** – Попельники Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Пр** – Перківці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., **Прт** – Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Пш** – Пашківці Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Рд** – Рідківці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Рдн** – Рудники Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Рж** – Ржавинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Рз** – Розтоки Путильського р-ну Чернівецької обл., **Ркш** – Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Рп** – Репужинці Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Рс** – Русів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Рх** – Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл., **Рш** – Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл., **СК** – Стрілецький Кут Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Сл** – Слобода Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Сн** – Снячів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., **Ср** – Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл., **СтВ** – Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **СтЖ** – Стара Жадова Сторожинецького р-ну Чернівецької обл., **Стц** – Стецева Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Тв** – Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл., **Тп** – Топорівці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., **Ус** – Устя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., **Чрп** – Черепківці Глибоцького р-ну Чернівецької обл., **Чрт** – Чортория Кіцманського р-ну Чернівецької обл., **Чрш** – Черешенька Вижицького

р-ну Чернівецької обл., **Шп** – Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецького обл., **Шпт** – Шепіт Путильського р-ну Чернівецької обл., **Юж** – Южинець Кіцманського р-ну Чернівецького обл., **Яб** – Яблуниця Путильського р-ну Чернівецької обл., **Яр** – Ярівка Хотинського р-ну Чернівецького обл.

Використані джерела та їх умовні скорочення

СБГ – Словник буковинських говірок / ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Література

Аркушин 2004 – Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору : монографія / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 764 с.; **Архангельская 2014** – Архангельская Т. Симметрия и асимметрия грамматической категории рода и семантической категории пола в славянских языках / Татьяна Архангельская. – Olomouc, 2014. – 232 с.; **Білодід 1969** – Сучасна українська мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 50 – 60; **Вихованець 2004** – Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – С. 85 – 92; **Гажук-Котик 2009** – Гажук-Котик Л. Г. Словозміна іменних частин мови в українських говірках Північної Буковини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. Г. Гажук-Котик. – Чернівці, 2009. – 20 с.; **Гриценко 1990** – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 270 с.; **Городенська 2017** – Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. – 752 с.; **Космеда 2000** – Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Космеда. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.; **Кронгауз 2001** – Кронгауз М. А. Семантика : учеб. для вузов / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 399 с.; **Леснова 2004** – Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках монографія / В. В. Леснова. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 194 с.; **Лук'янюк 1963** – Лук'янюк К. М. Стилістичні властивості суфіксації в буковинських говірках / К. М. Лук'янюк // Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами : тези доп. Міжвуз. наук. конф. (15–19 жовт. 1963 р.). – Чернівці, 1963. – С. 97 – 99.

Колеснік Л. Я. Формальні маркери граматичного роду як засоби вираження експресії в покутсько-буковинських говірках

Пропоновану статтю присвячено номінації рис людини в покутсько-буковинських говірках, зокрема використанню формальних показників граматичного роду (закінчень, афіксів) для вираження експресивної оцінки. Оскільки номінація людини передбачає характеристику осіб різної статі та віку, категорія роду є одним із визначальних чинників вибору відповідних номінативних засобів. Попри свою універсальність вона має специфіку вираження в різних мовах і навіть у різних діалектах однієї мови. Зокрема в статті описано основні тенденції представлення категорії роду в покутсько-буковинських говірках: переключення коду граматичного роду, вираження негативної оцінки за допомогою іменників спільного роду, намагання творити нові слова для точної номінації осіб за статтю.

Більшість іменників спільного роду поширені для номінації негативних рис людини, лише деякі з них не є оцінними. „Реальний” рід номінованих ними осіб визначаємо в контексті.

Переключення коду граматичного роду полягає в тому, що осіб чоловічої статі іменують іменниками, оформленими за зразком жіночого або середнього роду, для вираження негативної оцінки деяких їхніх рис і властивостей. Іменники у формі чоловічого або середнього роду, ужиті стосовно жінки, також виражають найвищий ступінь зневаги.

Прагнення називати осіб відповідно до статі спричиняє появу нових лексем у говірках.

Ключові слова: номінація, граматичний рід, формальний маркер, оцінка, покутсько-буковинські говірки.

Колесник Л. Я. Формальные маркеры грамматического рода как средства выражения экспрессии в покутско-буковинских говорах

Статья посвящена номинации человека в покутско-буковинских говорах, в частности использованию формальных показателей грамматического рода (окончаний, аффиксов) для выражения экспрессивной оценки. Поскольку номинация человека предполагает характеристику лиц разного пола и возраста, категория рода является одним из определяющих факторов выбора соответствующих номинативных средств. Несмотря на универсальность, эта категория имеет свою специфику выражения в разных языках, а также в различных диалектах одного языка.

В статье описаны главные тенденции представления категории рода в покутско-буковинских говорах: переключение кода грамматического рода, выражение отрицательной оценки с помощью существительных общего рода, попытки создавать новые слова для более точной номинации лиц по полу.

Переключение кода грамматического рода заключается в том, что для называния некоторых черт характера мужчины, оцениваемых негативно, используют существительные с формальными показателями женского или среднего рода. Существительные в форме мужского или среднего рода, используемые для номинации женщины, выражают высшую степень презрения.

Большинство существительных общего рода употребляются для номинации негативных черт характера человека, только некоторые из них не являются оценочными. „Реальный” род номинированных ими лиц устанавливается в контексте. Это усиливает значение записанных диалектных текстов в диалектологических исследованиях такого характера.

Стремление называть лиц в соответствии с их полом обуславливает появление новых лексем в говорах.

Ключевые слова: номинация, грамматический род, формальный маркер, оценка, покутско-буковинские говоры.

Koliesnik L. Ya. Formal markers of grammar gender as a means of signifying of expression in the Pokuttia-Bukovyna dialects.

The proposed article is devoted to the expressive evaluation nomination of human rice in the Pokuttia-Bukovyna dialects, in particular the use of formal indicators of the grammatical gender (inflections, suffixes) for expressive evaluation. As the naming of a person envisages the characterization of persons of different sex and age, the category of gender is one of the determining factors for choosing the appropriate nominative means. Despite its universality, it has its own specific of expression in different languages, as well as in different dialects of the language. In particular, the article describes the main tendencies of representation of the category of the gender in the Pokuttia-Bukovyna dialects: the switching of the code of the grammatical gender, the expression of a negative evaluation using nouns of the common gender, trying to create new words for a more accurate nomination of persons for the article.

The acceptance of the switching of the code of the grammatical gender consists in the fact that male persons are referred as nouns drawn by the model of a feminine or neuter gender for the expression of a negative evaluation of some of its features and properties. Nouns in the form of masculine or neuter gender are used in relation to a woman express the highest degree of neglect.

Negative features of human behavior are also nominated for the majority of nouns of the common gender, only some of them are estimated. Nouns of a common gender are formed predominantly by suffixal method. The article analyzes the most common suffixes Pokuttia-Bukovyna dialects to create a common gender name. For the establishment of the „real” gender nominated by them, a minimal context is required that enhances the meaning of recorded dialectal texts from these dialects.